
*А.Л. Данилюк,
докторант Черкаського державного технологічного університету*

НАЦІЯ І ДЕРЖАВА: ЄДНІСТЬ ЧИ АНТАГОНІЗМ?

Аналіз великомасштабних соціальних конфліктів свідчить, що їхньою основною причиною виступають міжетнічні або міжнаціональні суперечностей. Найчастіше вони виявляються більш мобілізуючим фактором, ніж економічні, політичні й інші суперечності, що існують у суспільстві. Саме вони визначали стагнацію раніше могутніх держав, знищення світових імперій та царств. Саме такими чинниками історично був зумовлений розпад СРСР, що формувався на ідеології бюрократичного інтернаціоналізму.

Міжетнічні й міжнаціональні суперечності непідвладні часу й простору. Вони мали місце в далекій давнині, на початку людської цивілізації, мають місце й зараз, в епоху розвинутої цивілізації та культури. Вони становлять реальну загрозу як для слаборозвинутих країн, ще з невстановленою демократією, так і для високорозвинутих країн, що володіють багатовіковим досвідом розвитку останньої. Так, з досягненням пострадянськими республіками національного й державного суверенітету, національне питання, здавалося б, повинно було бути знятим з порядку денного. Однак в дійсності сталося інше. Міжетнічні й міжнаціональні суперечності виявилися тут дуже гостро. З розвитком глобалізаційних процесів міжетнічні й міжнаціональні суперечності все більше загострюються, набираючи планетарного характеру. “Нема жодного виходу зі світу націоналізму, – зазначає відомий канадський аналітик Г.Марчилдон. – Нема змоги подолати націю й припинити численні запеклі конфлікти, до яких спричиняється націоналізм. Конфлікти між національними державами і між державами та етносами, що входять до їхнього складу, ймовірно, й далі триватимуть, а то і множитимуться, мобілізуючи завтра ті етнічні спільності та категорії, що сьогодні сплять. З погляду глобальної безпеки і глобальної культури, цей висновок не пропонує ніякого шляху з безвиході локального поділу, недовіри й війни” [5, 177].

Такої ж думки дотримується й відомий український вчений І.Ф. Курас. “Процеси етнічного ренесансу та політизації етнічності – зазначає він, – ще далеко не завершені. За прогнозами західних учених, черговий цикл етніцизму відбудеться вже на початку XXI століття. Його перші роки показали це з усією силою й трагічною переконливістю... Етнічні проблеми належать до тих соціальних проблем, що їх можна вважати “вічними”, тобто які налагоджуються в той чи інший спосіб, однак остаточного вирішення не мають” [4, 92, 661].

Чим же зумовлені ці суперечності? Чому вони належать до “вічних” соціальних проблем? Яку роль тут відіграють суперечності між нацією та державою?

Відповідь на ці питання передбачає розв’язання наступних завдань: аналіз основних конфліктогенних факторів, які провокують міжнаціональні конфлікти; виявлення існуючих суперечностей між інтересами нації і держави, а також деяких інших. В науковій літературі все ще не існує комплексного підходу до оцінки конфліктогенних факторів, що мають місце в системі відносин “нація – держава”. Особливо це стосується внутрішніх, генетичних причин міжетнічних суперечностей і конфліктів [3; 4; 8].

Відповідь на ці питання, на наш погляд, лежить в історичному минулому людського роду. Судячи з певних характерних ознак (риси характеру, стереотип поведінки, спадковість традицій тощо), етноси, на основі яких у Новий час сформувалися сучасні нації, є найбільш давніми формами об’єднання людей. Про це свідчить той факт, що етнічні зв’язки зумовлюються не тільки соціальними (мова, культура, традиції), а й біологічними (генетичне споріднення, колір шкіри тощо) факторами. Як зазначає І.Кресіна, “етнос – сталий колектив людей, що склався в результаті природного розвитку

на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки. Це соціальна та біологічна система, яка протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам людей на основі опозицій “ми – не ми”, “свої – чужі” [3, 75].

Саме сполученням біологічних і соціальних факторів, що беруть участь у формуванні етносів, породжується особливий тип ідентичності: національна ідентичність. Її специфіка полягає в тому, що в ній проявляються не тільки зовнішні (соціальні), а й внутрішні (психологічні) риси. “На відміну від соціальної, професійної та інших форм і видів ідентифікації, що спираються на реальні та в принципі “вимірні” форми діяльності, ролі, статуси, – зазначає Н.Г. Скворцов, – етнічна ідентичність є комплексом символів, сукупність яких породжує особливого роду відчуття належності до спільності, члени якої можуть розрізнятися за різними параметрами, але при цьому почувати свою єдність з тією тільки причиною, що всі вони – “однієї національності” [7, 11].

Таким чином, етнічна спільність набагато “старіша” за соціальну. Вона є однією з перших форм зв’язку між людьми, що зумовила системну організацію первісного суспільства. “Самоідентифікація певного етносу є не лише його ознакою, – зазначає І.Кресіна, – але віддзеркалює й системний зв’язок між людьми. Самоототожнення етносу відображує його цілісність як системи, що об’єктивно існує у свідомості людей...” [3, 75].

Етнічна спільність (етнічна ідентичність) пояснюється не тільки тривалістю історичного періоду формування етносів, що здійснювався, за оцінками фахівців, протягом десятків, а, можливо, і сотень тисяч років, а й запеклою боротьбою за існування, коли колір шкіри, особливості характеру, поведінки й багато інших етнічних ознак давали можливість об’єднатися для боротьби із зовнішнім ворогом, у тому числі з іншими етносами. “Релігійні реформи, культурні запозичення, доля народних мас та міфи про етнічну обраність, – зазначає Е.Д. Сміт, – ось кілька механізмів, що допомагають забезпечити виживання певних етнічних спільнот упродовж сторіч, незважаючи на численні зміни в їхньому соціальному складі та змісті культури” [8, 47].

Ось чим пояснюється стабільність етнічних зв’язків та їх архаїчний характер, ось чому вони практично ідентично виявляються в різні історичні епохи, ось чим вони відрізняються від інших – соціальних – форм спільності, зумовлених “тимчасовими” (політичними, економічними та ін.) факторами. “Етнічна ідентичність, – зазначає Н.Г. Скворцов, – є одним з найбільш стабільних і константних елементів людської суб’єктивності й фактично не залежить від зміни соціальних ролей, статусів, видів діяльності, політичних або інших орієнтацій; у цьому розумінні етнічність може розглядатися як форма, альтернативна класовій свідомості. Етнічні форми буття взагалі більш стійкі, ніж соціальні... Корінні соціально-економічні зміни при переході від однієї формації до іншої не завжди порушують етнічне буття...” [7, 9–10].

Етнічні зв’язки й етнічна єдність посилюються в переломні моменти людської історії. І це не випадково. Етнос, можливо, навіть на підсвідомому рівні, “відчуває” або усвідомлює загрозу своєму існуванню. Ось тоді й відбувається активізація етнічного фактора, він стає рушійною силою політичних, економічних й інших соціальних процесів. “В умовах невизначеності майбутнього людини, суспільства або наявності загроз їхньому існуванню, – зазначає Г.Перепелиця, – саме етнос з його історією й буттям виступає як найстабільніша соціальна спільнота, яка об’єднує навколо себе людей за відповідними соціальними й біосоціальними ознаками” [9, 91]. Саме цими чинниками, на наш погляд, пояснюється активізація етнічного руху й етнічної свідомості мас у період розпаду комуністичної та й інших імперій.

Будучи, власне кажучи, праформою соціальних (у сучасному значенні цього слова) зв’язків й об’єднань, етнос не міг не зробити вирішального впливу й на формування останніх. На думку багатьох дослідників, саме етнос, з його історичними й культурними традиціями, є джерелом формування такого важливого соціального інституту, як держава. Як зазначає Д.В. Заєць, “етнос – важлива частина історико-культурного фундаменту будь-якої держави” [2, 3]. На думку Е.Д. Сміта, саме етнічне ядро “стало тим

системоутворювальним фактором, навколо якого почали формуватись держави в епоху Середньовіччя. У королівствах франків, лангобардів, саксів, скотів, вестготів чуття спільності звичаїв і спільне походження відігравали суттєву роль... Етнічне ядро держави часто визначає і кордони нації: адже часто саме на основі такого ядра постає держава й формується нація” [8, 48].

Будучи конструктивним фактором формування нації та держави, етнос, водночас, може стати і деструктивним. Він здатний не тільки послабити державну владу, а й призвести до ліквідації держави, як це не раз було в історії. Як зазначає І.Ф. Курас, “не можна не дооцінювати значущості політизованих етнічностей, які спроможні як це вже не раз довела історія, легітимізувати або делігітимізувати політичну систему, державу” [4, 95].

На думку деяких аналітиків, причини подібної трансформації полягають у тому, що держави досить рідко є етнічно однорідними або, як кажуть, “націями-державами”, “у тому розумінні, що державні кордони збігаються з межами нації і що все населення держави має спільну єдину етнічну культуру” [8, 24]. До таких однопідродових держав належать Японія, Норвегія й Португалія [2, 3]. Більшість же країн світу є поліетнічними, тобто багатонаціональними державами, де обов’язково є панівний етнос (так звана титульна нація) і, відповідно, національні меншини.

Саме з цієї причини інтереси етнічно неоднорідних націй і держави часто не збігаються. Як свідчить історична практика, контроль над державою, як і над політикою, економікою й іншими сферами (природними ресурсами тощо), перебуває, як правило, в руках титульної нації. І це зрозуміло, оскільки вона є більш чисельною, більш згуртованою і організованою, має більше можливостей, порівняно з національними меншостями, для розвитку власної культури, мови, яка найчастіше є державною. Подібне положення, цілком природно, не влаштовує національні меншості, які піддаються дискримінації. Тут і полягає основне джерело міжнаціональних конфліктів, здатних привести не тільки до міжнаціонального протистояння, а й до громадянської війни. Як зазначає Д.В. Заєць, “саме в таких державах найбільш великий потенціал для конфліктів, оскільки домінуюча група висуває претензії на винятковий контроль загальнодержавних інститутів, що викликає відповідну реакцію у національних меншостей” [2, 3].

Тому не дивно, що етнічні меншості прагнуть національного самовизначення і досягнення власної державності. “Створення “національної” держави, – зазначають Ю.Римаренко та Е.Степанов, – вважається гарантією від реальних або гіпотетичних погроз іноетнічного або просто чужого домінування над фізичним й культурним середовищем перебування. Цей страх опинитися в підпорядкуванні може бути сильнішим за будь-які матеріальні розрахунки...” [6, 34].

Внаслідок цього виникає рух національного сепаратизму, що сьогодні є одним з найбільш конфліктогенних факторів як за своєю силою, так і за деструктивним потенціалом. “Руйнівний потенціал сепаратизму, – зазначає Д.В. Заєць, – значний як ніколи раніше. Сьогодні він став тією реальністю, з якою не може не рахуватися жодна з багатонаціональних держав світу” [2, 2].

Який же вихід існує з даної ситуації?

Тут можливі дві альтернативи. Перша полягає в збереженні існуючої системи держав у межах наявних кордонів, оскільки це відповідає інтересам збереження державності й державного суверенітету. Друга, – в подальшому “роздробленні” держав відповідно до вимог національних меншостей, аж до формування “атомарних” однопідродових держав. Як зазначає І.Ф. Курас, “сьогодні людство опинилося на роздоріжжі в просторі шляхів гарантування своєї безпеки. З одного боку, над ним тяжіє гоббсівська парадигма національної безпеки, згідно з якою головна позначка й завдання нації – це забезпечення власної територіальної цілісності, національної єдності й національного виживання за допомогою створення й розвитку власної держави. З іншого боку, все привабливішою й реальнішою стає кантівська парадигма безпеки, наріжним

каменем якої є усунення сучасної системи національних держав і досягнення довічного миру шляхом створення всесвітньої федерації й введення всесвітнього громадянства” [4, 94].

Однак, і та, і інша парадигми, на думку багатьох дослідників, неприпустимі. І на те є вагомі підстави: і в тому, і в іншому випадку існує небезпека дезінтеграції держави й втрати національного суверенітету. Так, за оцінками фахівців, сьогодні у світі існує близько 2000 націй, що оформилися, не враховуючи 1,5–2 тисяч великих етнічних груп, що претендують стати націями. Всі вони проживають приблизно в 180 державах, що існують на сьогоднішній день [11, 341; 1, 28].

Що ж відбудеться, якщо кожна етнічна група або хоча б частина з них домагатиметься власної державності?

У цьому випадку, відповідно до висновків І.Шафаревича, кількість держав може збільшитися більше, ніж у 10 разів [11, 341]. Подібної точки зору дотримується й американський геополітик С.Коен. Відповідно до його висновків, через 25–30 років кількість держав збільшиться більш, ніж удвічі. Уже до кінця першої чверті ХХІ ст. їх буде більше трьохсот [2, 5].

Однак, чи позбавить процес дезінтеграції існуючих держав від можливих етнічних суперечностей та конфліктів?

Що найстрашніше, ні. Ці щойно утворені національні держави очікують на нові (внутрішні) міжнаціональні конфлікти. “Ніщо, – зазначає І.Шафаревич, – не вказує на скінченність подрібнити державу аж до національних атомів!” [11, 342].

Це ми бачимо на прикладі пострадянських республік, що звільнилися від імперського гніту й досягли незалежності. Міжнаціональна ворожнеча тут не тільки не припинилася, а, навпаки, розгорілася з новою силою. Виникли нові вогнища міжетнічної та міжнаціональної напруженості. Тепер уже росіяни, що вважалися в часи СРСР “титульною нацією” (“старшим братом”), перетворилися в національних ізгоїв, які піддаються економічній, політичній та культурній дискримінації. Доходить до того, що останніх насильно виганяють з колишніх “братських” республік. Однак, вигнання росіян, на наш погляд, не призведе до розв’язання національного питання. Підуть росіяни, однак залишаться інші, “корінні” нацменшини, які теж прагнутимуть до економічної, політичної, культурної рівності й, зрештою, до національного самовизначення.

Не можна забувати й про те, що ці новоутворені незалежні держави можуть стати й стають легкою здобиччю більш могутніх держав. Розраховувати на соціальний альтруїзм останніх, як свідчить історія, не доводиться. Кожна з них обстоює свої пріоритети, прагне досягти панування в економіці, політиці й навіть культурі. “Інтелектуальні дебати про відмирання держави, про квазідержави тощо, – зазначає В.Тишков, – насправді містять у собі утилітарну місію ослаблення або навіть руйнування одних держав для посилення інших... Косово ще раз продемонструвало, що демократія та мир не завжди йдуть разом, а гасло “захисту демократії” та її “форпосту” в особі Західної Європи взагалі перетворилося в камуфляж для визначення нових сфер впливу...” [10, 87] Такої самої думки дотримується і І.Шафаревич. “Звичайно, – зазначає він, – поява щоразу менших держав – це тенденція останніх десятиріч, але з цього ще не випливає, що вона є правильна. Невеликі й зовсім мізерні держави... занадто слабкі – з будь-якого погляду, вони приречені залежати від більших й перетворюватися на їхніх нахлібників, вони можуть стати потугою лише діючи разом...” [11, 341]. Подібної точки зору дотримується й В.Тишков. “Сепаратизм, – зазначає він, – не став би глобальною проблемою, якби не був знаряддям суперництва держав і засобом геополітичної інженерії” [10, 86].

Таким чином, міжетнічні та міжнаціональні суперечності й конфлікти сьогодні є одним з найбільш реальних джерел соціальної напруженості. Від неї не застраховані ні країни, що розвиваються, із ще не сформованою державністю, ні цивілізовані країни з їхньою багатовіковою традицією демократії. Україна щодо цього також не може бути

винятком. Як відомо, вона належить до поліетнічних держав, з усіма наслідками, що випливають звідси.

Реальність погрози етнонаціональної агресії зумовлена тим незаперечним фактом, що її причини існують сьогодні й, можливо, будуть існувати у майбутньому. За висновками І.Ф. Кураса, “завжди залишатимуться домінуючі й підлеглі етнічні групи, а разом з тим зберігатиметься таке потужне джерело міжнародних конфліктів, як етнічне невдоволення, прагнення до етнічного самоутвердження й національної незалежності. Так само є неминучим ієрархічний устрій поліетнічних соціумів, коли вершину ієрархії посідає “титульна нація”, чиє політичне керування є умовою внутрішньої стабільності. Навпаки, “правління меншин”, особливо у випадку слабких і несформованих демократій, здатне спровокувати їх конфлікт із більшістю” [4, 661].

Міжнаціональні суперечності можуть привести до найтрагічніших наслідків. І не тільки для окремої держави, а й для світового співтовариства в цілому. Вже сьогодні, в умовах світу, що глобалізується, має місце конфронтація між мусульманським Сходом і християнським Заходом, що має міжнародний характер. Чим може закінчитися це протистояння?

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гладкий И., Гладкий Ю.* Географические подходы к исследованию этнических кризисов // Известия РГО. – 1995. – № 1.
2. *Заяц Д.В.* Факторы возникновения и развития сепаратизма // Обществознание в школе. – 1999. – № 1.
3. *Кресіна І.* Етноси, етнічні групи, нації. Сучасна етнополітика // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002.
4. *Курас І.Ф.* Етнополітологія. – К., 2004.
5. *Марчилдон Г.* Размышляя о болезнях национализма и сепаратизма // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 4.
6. *Римаренко Ю., Степанов Э.* Конфликтология межэтнических отношений // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 5.
7. *Скворцов Н.Г.* Этничность и трансформационные процессы // Межнациональные отношения в России и СНГ. – М., 1995.
8. *Сміт Д.Е.* Національна ідентичність. – К., 1994.
9. *Перепелиця Г.* Природа конфліктів у посткомуністичному світі // Політична думка. – 2000. – № 1.
10. *Тишков В.* Феномен сепаратизма // Общество и экономика. – 1999. – № 5.
11. *Шафаревич І.* Відокремлення чи зближення? // *Клейнер І.* Національні проблеми останньої Імперії. – Париж, 1978.